

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Ігор Ігнатенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ БУДІВЕЛЬ ВІЙСЬКОВОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ФОРТЕЦІ У КІНЦІ XVII – XVIII ст.

Автор, на основі писемних джерел та планів Чернігівської фортеці, визначив місця розташування низки зруйнованих будівель, де у XVIII ст. розміщувалися установи військової та цивільної адміністрації міста. До переліку включені такі об'єкти, як: ратуша, будинки магістрату, судів, коменданта, намісника, губернатора, двори полковників, артилерії та інженерної команди, караульні будівлі.

Ключові слова: Чернігівська фортеця, топографія, адміністрація.

Вивченням топографії ранньомодерного Чернігова займалися кілька дослідників ХХ ст. Серед них краєзнавці В. Шугаєвський і Г. Петраш, архітектор М. Холостенко та архітектор і археолог А. Карнабіда. Для останнього вивчення планування міста XVIII ст. стало не лише матеріалом для написання кількох наукових статей, а й складовою частиною дисертації кандидата архітектури та містобудування.

Чернігівська фортеця, що розташовувалася на території сучасного парку «на Валю», після двох страшних пожеж XVIII ст. перетворилася з густонаселеного міського району на майже виключно військовий об'єкт. На плані 1790 р. у фортеці показано лише 37 будівель, включаючи старовинні собори [1, 400]. Більшість згаданих будівель склали військові склади, майстерні та офіси гарнізонної та цивільної адміністрації. Визначення місць їх перебування із прив'язкою до сучасної карти може виявитися корисним як археологам для атрибуції виявлених під час розкопок решток споруд, так і музейникам, екскурсоводам для наповнення оглядових екскурсій по «Валю».

Робота побудована головним чином на співставленні креслень Чернігівської фортеці XVIII ст., прочитанні їхніх легенд, що несуть немало інформацію. Використані вкопювання планів з фондів НАІЗ «Чернігів Стародавній» (ДАГР 1657/1 – 9, КН 1131/1-17) та ЧІМ ім. В. В. Тарновського (Вф. 1801 – 1806, ВСП 57, 1-17). Також автор залучав дані письмових джерел та публікацій і меншою мірою археологічні джерела.

Протягом багатьох століть на землях Східної Європи військова служба не була відділена від цивільної. І навіть поява міського самоврядування загалом не пододала це явище. Органи врядування нової української еліти – козацтва також мали змішаний характер.

З давніх часів місцеперебування князівської влади зосереджувалося на території «днешнього граду» – пізнішої «Земляної фортеці», що розташовувалася в межах нинішнього парку ім. М. Коцюбинського. Після входження міста до складу Московської держави у XVI ст. на території Чернігівської фортеці мали резиденції воєводи й осадні голови, однак, де знаходились їхні будинки, наразі невідомо. За часів Речі Посполитої Чернігів мав військове керівництво у особі капітана, в межах Чернігівського

© Ігнатенко Ігор Михайлович – історик, археолог, краєзнавець (м. Чернігів).

замку перебувала адміністрація староства, а згодом воєводства. Після надання місту магдебургії у 1623 р., тут мала постати ратуша, де здійснювалося цивільне врядування, яке очолював війт. Щоправда, тоді в Чернігові посаду замкового капітана і війта обіймала одна особа – Ян Куновський [2, 433].

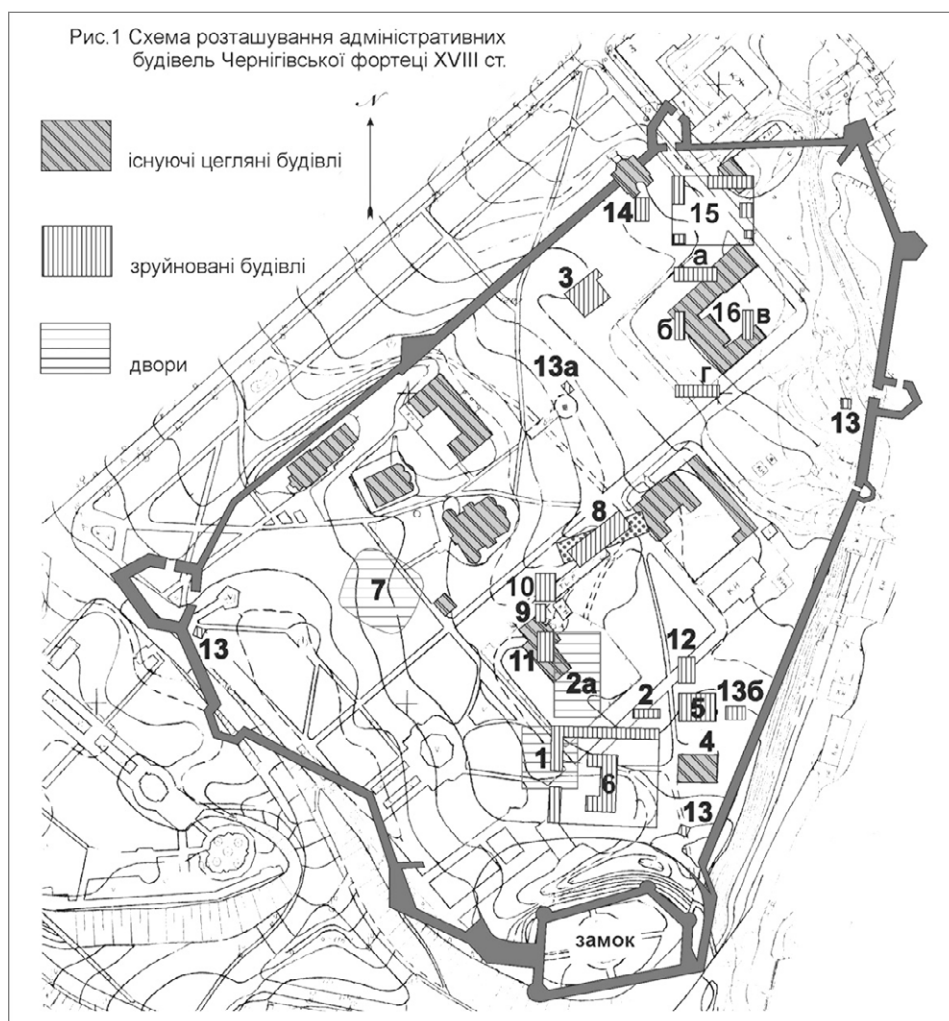
Ратуша – судячи за «Абрисом Чернігова» на початку XVIII ст. ратушний двір стояв зі східного боку провулку, що йшов від північно-західного кута Замку до Спаського собору (рис. 1, 1). На копії ж плану Чернігова 1740 р. із ситуацією літера «Н», що позначає «канцелярію і ратушу», поставлена прямо на місці ринкової площі (рис. 1, 2). Тому неясно, чи будівля ратуші стояла посеред площі, чи, більш вірогідно, вона знаходилася у межах одного із кварталів забудови, намальованому поруч із позначкою. В описі міста 1766 р. вказано, що там, де до пожежі 1750 р. стояв магістратський дім і при ньому були дві шинкові ізби, на момент опису лишалося порожнє місце. Поруч пустували й майданчики, на яких до вогняної стихії стояли крамні магістратські комори [3, 169]. При співставленні креслень, здійснених до і після цієї страшної пожежі, можна припустити, що ратушний (магістратський) двір розташовувався біля перехрестя згаданого раніше провулку із вулицею, що поєднувала Любецькі та Водяні фортечні ворота, тобто був із західної сторони ринкової площі (рис. 1, 2а). Будинок магістрату (ратуші), вірогідно, збудували дерев'яним, і він складався із чотирьох ізб, під якими слід розуміти окремі зруби. Всі вони були під одним дахом. Над трьома зрубами здіймався «чердачок», зроблений із пиляних дощок – «тертиць». У цих зрубах розміщувалися: контора, дві кімнати, ізба біла з сіньями, друга ізба без кімнат. Четвертий зруб із чорною ізбою і сіньями, певно, мав вигляд бічної або тилової прибудови [4, 164].

Згідно з описом споруд, знищених та пошкоджених пожежею 1750 р., окрім самого будинку магістрату, при ньому були: шинок, ледовня, стайні із сіном, «магістратовій» з двома ізбами (зрубами) [4, 160; 164]. З документа 1762 р. відомо, що під будівлею магістрату був цегляний льох, в якому зберігалася «от давних лет» смола та інші магістратські речі, а біля магістрату знаходились: конюшня для магістратських коней з сіном, приміщення, де утримувалися колодники. Другий цегляний магістратський льох викопаний на відстані у 10-15 сажнів від магістрату і конюшні. У зв'язку з тим, що приміщення для колодників треба взимку опалювати (тобто розводити вогонь!), чернігівський магістрат відмовив Канцелярії Головної Артилерії у наданні цегляного льоху для зберігання пороху [5, 1зв.].

Будинок Полуботка (городовий магістрат). Після пожежі, не пізніше 1765 р. [3, 166], чернігівський магістрат зайняв цегляне приміщення у північній частині фортеці, з правого боку від Замкової вулиці, якщо йти від Прогорілих воріт до Замку (рис. 1, 3). Цей будинок у 1750 р. згаданий як «кам'яниця Полуботка» [4, 165]. На мапах фортеці він зображений Г-подібним у плані. Будинок був «в дву партаментах камених, с вистроеним при оном двором» [3, 168], тобто мав два поверхи. Ця споруда двічі розкопувалася, у 1980 і 1986 – 1991 рр., під керівництвом А. А. Карнабеда та у 2005 – 2006 рр. під орудою О. Є. Черненко [6; 7]. Будинок Полуботка не був знесений у 1780-х рр., як це припускає О. Є. Черненко [6, 75], із креслень фортеці видно, що чернігівський городовий магістрат і надалі продовжує перебувати у цій будівлі. Споруда позначена на мапах 1787, 1788, 1789, 1791 та 1792 рр., тобто вона продовжувала існувати принаймні до останньої дати [8].

Після створення Чернігівського намісництва у 1782 р. і зміни судової системи, магістрат як установа втратив своє значення, але продовжував працювати принаймні до 1797 р. паралельно з новоствореною міською думою, що спершу не мала власного приміщення [1, 368-369, 382]. Лише на недатованому «Плане губернского города Чернигова» (який слід віднести до кінця першого десятиліття XIX ст., оскільки тут відображений цегляний губерньський острог, зведений до 1806 р. [9]), вищезгадана будівля на «Валу» вже відсутня, замість неї показаний новий магістрат на території нинішнього скверу ім. Попудренка [10].

Будинок Лизогуба (полкова канцелярія) зберігся донині в південній частині фортеці (рис. 1, 4). Споруда була зведена ще у XVII ст. як приватний будинок чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба. Згідно з тестаментом останнього,

Експлікація до схеми

1. Ратушний двір (1706 р.)
2. Ратуша? (1740 р.)
- 2а. Можливе місце розташування магістратського двору у 1750 р.
3. Дім Полуботка (городовий магістрат).
4. Дім Лизогуба (полкова канцелярія).
5. Дім Стрієвського.
6. Дім полковника Богданова (дім губернатора).
7. Двір Многогрішного.
8. Дім намісника.
9. Тюрма.
10. Кам'яна караульня, а згодом кухня.
11. Дерев'яна кухня при домі намісника.
12. Дім коменданта.
13. Караульні (кордегардії).
- 13а. Караульня штатної роти.
- 13б. Караульня для охорони грошової казни.
14. Гауптвахта.
15. Інженерний діловий двір.
16. Артилерійський двір, а потім намісницьке правління.
  - а – «громадянська палата».
  - б – «приказ товариств опікування».
  - в – «верхня розправа».
  - г – «казенна палата».

що датований 1698 р., будинок мав відійти у власність дружині та сину Юхиму [11, 10-14]. Після смерті гетьмана Данила Апостола у 1734 р., указом імператриці Анни Іоанівни у Глухові замість гетьмана був створений вищий державний орган під назвою Канцелярії Правління Гетьманського Уряду, який називали також Генеральною Військовою Канцелярією, тоді ж з'явилися сотенні і полкові канцелярії, в тому числі і в Чернігові [12, 90-92; 250]. Певно, саме в цей час будинок Лизогуба стає офісом канцелярії чернігівського козацького полку.

У документах, присвячених розслідуванню пожежі 1750 р., згадується полкова канцелярія, яка була «утушена» [4, 159]. Точної вказівки на місцезнаходження полкової канцелярії на цей період не маємо. Але згадка її поруч із замковою фортецею та те, що приміщення вціліло (судячи із документів згоріли споруди і двори на північ від магістрату), дають підставу стверджувати, що вона на той момент перебувала у будинку Лизогуба. Креслення фортеці 1751 р., що відобразило її стан після пожежі, підтверджує цю думку. Будинок Лизогуба, підписаний у експлікації до мапи як канцелярія. Полкова малоросійська канцелярія продовжує перебувати тут у 1765, 1766, 1768, 1772, 1774 рр. [3, 166; 168]. На мапі 1776 р. [13]. споруда позначена як канцелярія легкокінного малоросійського полку, оскільки саме цього року лівобережні козацькі полки були перетворені у регулярні легкокінні зі штатною чисельністю у 300 чоловік кожний [12, 68]. Після ліквідації полкового устрою та створення Чернігівського намісництва і губернії в будинку Лизогуба розмістився губернський магістрат, він показаний на плані губернського міста Чернігова, на мапах 1787, 1788, 1789, 1792 рр.

Будинок Стрієвського. Атрибуція цієї споруди впливає з документа кінця XVII ст. – тестаменту Я. К. Лизогуба. У ньому недвозначно визначається місцезнаходження помешкання Стрієвського. Двір Лизогуба був прилеглий до двору Стрієвського і лежав навпроти «комор радвих» [11, 10-14]. Креслення показують, що двір Лизогуба лише із одного боку – північного прилягав до житлової забудови. На схід від нього стояв фортечний вал, на півдні знаходився замковий рів, а із заходу, через дорогу, розташувалася ринкова площа із «коморами» (рис.1, 5). Під час нагляду за роботами з прокладання телефонного кабелю у 1997 р. автор спостерігав у траншеї рештки підмурку з жолобчастої цегли, що має товщину 6-7 см, в 35 м на північ від північного фасаду «Будинку Лизогуба». Цей підмурок може походити від залишків помешкання Стрієвського.

Назва будинку, певно, пов'язана з іменем Костянтина Стрієвського, що у 1669 р. обіймав посаду наказного чернігівського полковника, а у 1677–1686 та 1692–1694 рр. уряд полкового судді [14,33-35].

А. А. Карнабед помилково ототожнював кам'яний будинок, що стояв на замковій вулиці на північ від будинку Лизогуба (тобто помешкання Стрієвського), із кам'яницею Полуботка [7, 243]. На мапах 1768, 1772 рр. під назвою чернігівської малоросійської канцелярії позначені два будинки – Лизогуба і Стрієвського. Трохи раніше складений опис Чернігова (1765 р.) вносить деяке роз'яснення. Згідно із ним, на відміну від будинку Лизогуба, де перебувала полкова канцелярія, в колишньому домі Стрієвського містилася гродська Чернігівська канцелярія [3, 166]. Потреба у ній виникла у зв'язку із запровадженням гетьманом Кирилом Розумовським у 1763 р. замість полкових судів – гродських, для розгляду кримінальних справ [12, 94-95; 251]. У 1774, 1776 рр. в цій будівлі розташувався архів, який ймовірно відносився до козацького врядування.

Починаючи із 1787 р., будинок Стрієвського зникає із планів міста, отож, певно, тоді він був знесений, а ділянка передана для двору чернігівському коменданту.

Дім полковничий. Споруда із такою назвою на території фортеці згадана під 1750 р., однак її не можна локалізувати [4, 159]. За повідомленням А. Шафонського, цей будинок був побудований за чернігівського полковника і коменданта Богданова від скарбу військового. Згідно з описом Чернігова 1765 р., полковничий дім розташовувався біля Замку з лівої сторони Замкової вулиці, якщо дивитися від Замкової брами на «Прогорілу» фортечну браму (рис.1, 6). Опис 1766 р. додає – полковничий дім був дерев'яним [3, 166; 168]. На мапах 1768, 1772 рр. він фігурує як «обывателское строение», а в 1774 р. під назвою «казенного малоросійського дому». У 1776 в будинку

ку «квартирує» бригадир Милорадович, така зміна пов'язана із практикою надання полковникам городових козацьких полків військового класного чину бригадира. Отож цей чин отримав і чернігівський полковник Петро Степанович Милорадович, у 1786 р. він уже був генерал-майором [15, 47; 12, 126; 252].

У 1785 р. його брат Андрій Степанович в званні генерал-поручика став першим чернігівським намісником і губернатором [12, 135; 16, 28]. У цей період чин губернатора відповідав посаді правителя намісництва. Мабуть, тому на мапі губернського міста Чернігова початку-середини 80-х рр. XVIII ст. згаданий комплекс споруд стає будинком губернатора, а в описі 1786 р. він названий «домом дерев'яним біля замку, старим, для правителя намісництва» [12, 280]. У якості «будинку губернатора» згадана споруда та двір при ній зафіксовані на кресленнях першої пол. сер. 1780-х рр., 1787, 1788, 1789, 1792 рр. Губернаторський (полковничий) двір лежав на північ від замкового рову, мав вигляд квадрату зі стороною біля 50 м. Власне будинок губернатора стояв у центрі двору, він був дерев'яний і збудований «покоєм». Уздовж північного та західного боків двору знаходилися довгі допоміжні господарські споруди. За проектом плану губернського міста 1786 р., який, певно, був розроблений архітектором Дітріхштейном, на цьому місці мав постати дім генерал-губернатора.

Двір полковника Дем'яна Многогрішного. Із жалуваної підтверджувальної грамоти на все майно Борисоглібського і Троїцького монастирів, виданої царем Л. Барановичу в 1676 р., випливає, що у самій фортеці біля кафедрального монастиря та Спаського собору знаходився двір Многогрішного, який був куплений монастирем [17, 50-60]. У листі до Чернігівської полкової канцелярії митрополита Тобольського А. Стаховського на території Чернігівської фортеці серед дворів, придбаних кафедральним монастирем у різних власників, що лежали на південь і на захід від «архієрейського дому», згадується і «...земля гетьмана Демка Многогрішного гетьмана, а по взятю его надана на дом архиерейский, но Лука Рихловский, бывший тогда архидияконом, продал оную чи оддал заборовской чи Затиркевичці судиеі, а что и (...) Спаскими дворами земля тая била отдана друкарю Елинскому, которую потом я от купил по (?) пожару у паней обозной». Документ показує прив'язки цього двору, він лежав «перед дверми церковними» «на розі навпроти шоп» [18,112]. Тобто ділянка Д. Многогрішного лежала між брамою Борисоглібського монастиря, Спаським собором та «шопами» на ринковій площі (рис.1, 7). Навколо цієї території, судячи із креслень, між 1706 р. та 1739 р. була зведена цегляна стіна, в межах якої вирощувався монастирський сад.

Певно, розташування двору між соборами вважалося престижним, і ця ділянка до потрапляння її у власність Д. Многогрішного мала інших впливових господарів. Автор припускає, що Д. Ігнатович – чернігівський полковник, а згодом гетьман, отримав згаданий двір після повстання І. Брюховецького, коли у лютому 1668 р. чернігівці виступили проти воеводи А. Толстого та московських ратних людей. Росіяни, зачинившись у Замку, перебували в облозі до приходу князя Ромодановського із військом [19, 48]. Вважається, що однією з причин повстання було незадоволення чернігівців втручанням воеводи у внутрішні справи міста. Так, зокрема, у 1666 р. А. Толстой на прохання настоятеля Борисоглібського собору Г. Алешковича, закріпив за собором права володіння двором у фортеці, що раніше належав чернігівському полковнику І. Силичу [20, 165]. Можливо, цей спірний двір, віднятий у соратника Я. Сомка – полковника І. Силича, страченого у Борзні прибічниками І. Брюховецького після ніжинської чорної ради, відійшов згодом до його наступника по полковничому уряду – Д. Многогрішного.

Дім намісника. Чернігівське намісництво (губернія) було створене взимку з 1781 р. на 1782 р. згідно з імператорським указом від 1775 р. Зазвичай намісництво об'єднувало кілька губерній, на Чернігівщині межі намісництва і губернії співпадали. Керівництво намісництвом покладалося на государевого намісника чи генерал-губернатора, який призначався безпосередньо імператрицею. На намісника покладался обов'язок нагляду за виконанням законів та діяльністю місцевих органів влади, також йому були підпорядковані місцеві гарнізони, військові частини та поліція [21,51]. Натомість губернатор був правителем губернії й очолював намісницьке правління [12,

176], отож і їхні будинки були різними спорудами. За свідченням А. Шафонського, яке відноситься до 1786 р., дім для генерал-губернатора – дерев'яний, на кам'яному фундаменті стояв посередині фортеці, навпроти Архієрейського будинку. Він був збудований у 1781 р. [12, 280]. Та ж сама назва будинку – «дом для генерал-губернатора» фігурує і у топографічному описі губернського міста, складеному в 1798-1800 рр. [22, 32]. А от на плані губернського міста цього ж періоду споруда названа «домом намісника», вона справді розміщувалася у центрі чернігівської фортеці, через дорогу від Спасо-Преображенського собору, поруч із тим місцем, де нині стоїть будівля Чернігівського історичного музею (рис. 1, 8). Дім намісника під цією назвою показаний на кресленнях міста і фортеці 1786, 1787, 1788, 1789, 1791, 1792 рр.

На мапі 1787 р. його стіни паралельні сучасній вул. Горького і відповідно будівлі історичного музею. Однак на планах 1788, 1789, 1791, 1792 рр. будинок намісника зображений під кутом до фасадів Спаського собору, історичного музею й архіву, а також споруда показана більшою за розмірами, аніж на планах 1786 та 1787 рр. За проектом перепланування губернського міста, який А. А. Карнабед приписував Румянцеву-Задунайському і датував 1786 р. [23, 56-57], будинок намісника планувалося знести, ймовірно, ця споруда не вписувалася у амбітну ідею суцільного регулярного перепланування міста. Водночас А. Шафонський сповіщав, що у 1786 р. будинок був приготовлений для перебування «Всевысочайшего Ея Императорского Величества». М. Маркевич у своїй праці згадував, що в 1828 р. йому випала нагода огледіти покинутий будинок генерал-губернатора, який, за його свідченням, був збудований «під проїзд» імператриці Катерини II. Цей будинок спочатку знаходився на території фортеці, а у XIX ст. був перенесений за Стрижень і встановлений поблизу дому, що займав начальник губернії [24, 77]. На мапі міста початку XIX ст., за Стриженем, у районі сучасного будинку офіцерів, зображена велика дерев'яна «п»-подібна у плані будівля. Певно, намісницький дім, у якому зупинялася імператриця під час мандрівки до Таврії, був перевезений на інший берег р. Стрижень, тут він зазнав певних переробок, які змінили план споруди. Десь на початку другої чверті XIX ст. дім намісника був розібраний [24, 77], а на його місці постав кам'яний будинок цивільного чернігівського губернатора.

Тюрма. Серед казенних будівель, постраждалих під час пожежі 1750 р., був «секвестр полковий» або «турма». Виходячи із опису подій тієї лихогої ночі, зрозуміло, що тюрма знаходилася неподалік від магістрату [4, 160]. Але на плані 1751 р. будівля такого призначення не підписана. Невідомо, із якого матеріалу була збудована в'язниця, можливо, із дерева, оскільки на згаданому кресленні поблизу місця, де стояв магістрат, немає зображення кам'яної споруди, яка б могла належати тюрмі. Місцезнаходження цієї установи уточнює опис Чернігова 1766 р., де вказано, що «секвестр полковий каменний» знаходився на Київській вулиці, якщо йти «з города сквозь ряд лавок крамних в правую сторону». Згадана вулиця прямувала від Київської (Любецької) брами до Водяних воріт. Даному опису відповідає зображення тюрми на мапі 1768 р., ця невелика за розміром споруда знаходилася десь на місці руїн підвалу чоловічої гімназії (рис. 1, 9). Вона не змінилася ні у 1772 р., ні у 1774 р. Таким чином або на мапі 1751 р. помилково не вказана погоріла цегляна в'язниця, або вона була зведена пізніше цієї дати. У 1776 р. поруч із місцем, де стояла тюрма, з'явилася велика цегляна будівля, однак на плані її призначення не вказане. Після зведення намісницького дому в 1781 р. тут спочатку були «Таго дому покои каменные в коих ныне солдатская караульня» (рис. 1, 10), а в 1783 р. сюди з сусіднього дерев'яного будинку (рис. 1, 11), що стояв щонайменш із 1768 р., переведена кухня намісницького дому. Обидва вищезгадані будинки продовжували існувати принаймні до 1792 р., як це зафіксовано воєнними картографами. На нашу думку, десь неподалік цієї тюрми, на початку XVIII ст. мала знаходитись «шопа», де утримувалися колодники чернігівського козацького полку та зберігалася полкова амуніція [25, 3, 8зв.].

Дім коменданта. Чернігів із середини XVII ст. був одним із головних осередків розміщення російських воєнних гарнізонів. Їх очолювали воеводи, які не тільки командували військовими підрозділами, а інколи й виконували інші державні функції, як от збір податків. У 1708 р. за указівкою Петра I, воеводи були перейменовані у

комендантів [12, 103]. У Чернігові коменданти з'явилися у 1712 р. [12, 255]. Де резидував перший комендант Ушаков, наразі невідомо. У 1723 р. на уряд чернігівського полковника був призначений росіянин М. Богданов. Він одночасно обіймав і посаду коменданта. Тому можна припустити, що в цей період не було особливої потреби в окремому будинку коменданта Чернігівської фортеці. Після створення Чернігівської полкової канцелярії, посада коменданта відділилася від полковничого уряду. Однак невідомо, де у цей час мешкали чільники фортечного гарнізону. На планах 1768 р. та 1772 р. накреслений проект виділення ділянки для комендантського двору та його канцелярії навпроти Воскресенської церкви. За проектом комендантський двір мав розміститися на місці колишньої садиби Полуботка, де на той час перебував городовий магістрат. Однак цей проект так і не був реалізований та навіть не показаний у якості «проєкту» на плані 1774 р.

Комендантська канцелярія, як і раніше, продовжувала займати будівлю гауптвахти (рис.1, 14), а для житла комендантів був зроблений будинок, який уперше з'являється на мапі фортеці у 1787 р. під назвою «обывательского строения». Будинок цей показаний на замковій вулиці на території саду вдови Енькової, поруч із тим місцем, де раніше знаходився дім Стрієвського (рис.1, 12). У 1789 р. на плані зазначено, що тут «жительствоеть комендантъ». Цього ж року на комендантському дворі з'явилися три нові будівлі, які стояли під самим валом фортеці. Згаданий будинок на мапі 1791 р. вказаний як приватна забудова, а на кресленні 1792 р. як дім коменданта.

Наприкінці XVIII ст. Чернігівському коменданту підлягали не тільки чотири гарнізонні роти, артилерійська та інженерна команди загальною чисельністю більше 600 чоловік, а також прикордонна охорона у складі більше 400 рядових і офіцерів Чернігівського та Стародубського карабінерних полків [12, 204-206]. Для організації гарнізонної служби розташування будинку коменданта мало велике значення, оскільки біля нього або біля дому губернатора, згідно зі статутом 1797 р., повинні були щоденно проводитися плац-паради, із яких розводилися караули для охорони фортеці. Саме в одному із цих будинків зберігалися ключі від брам міста [26, 115 – 119,153].

Кордегардії (караульні). Для укриття від непогоди, приготування їжі і харчування вартових у фортецях робилися спеціальні будинки – караульні. У них також зберігалися книги обліку тих, хто в'їхав та виїхав із фортеці, тут же щоденно мали складатися рапорти караулів. На планах міста караульні з'являються у 1751 р., вони стоять біля брам із лівого боку перед виходом із фортеці. Ці приміщення показані маленькими квадратними будиночками із чотирихилими дахами. У описі Чернігова 1766 р. вказується, що дерев'яні караульні ізби були при воротах Київських та Водяних. На плані 1768 р. караульні, тепер уже названі кордегардіями, зображені не тільки біля Любецької (Київської) і Водяної брам, а й перед мостом, що вів у Замок (рис.1, 13). У 1787 р. караульня біля замку зникла, натомість інші залишаються на своїх місцях до 1790-х рр., навіть незважаючи на зміну місця Любецької брами.

Окрім кордегардій, біля фортечних воріт певний час існували приміщення для інших караулів. Так, на карті міста початку 80-х рр. XVIII ст. на території двору городового магістрату розташовувалися зв'язані між собою дерев'яні та кам'яні покої, де утримуються арештанти (рис.1, 13 а) [27]. Стосовно цієї споруди у 1786 р. говориться про «дерев'яний дім, де штатної губерньської роти караульня з кам'яною коморою (кладовою) для речей цієї роти». На планах 1788, 1789, 1791 рр. ця караульня зображена біля південно-східного кута огорожі нового архієрейського будинку (архіву), приблизно в районі, де стоїть зараз пам'ятник Пушкіну, в експлікаціях до мап вона підписана, як караульня штатної роти. У 1792 споруда зникає з плану, немає вже і кордегардії біля Водяних воріт. Однак у рапорті Чернігівського губерньського архітектора А. Карташевського від 1799 р. згадується «каменный погреб о пяти отделениях над которым был прежде каменной жилой корпус», що знаходиться «в здешней крепости подле штатной караульни» [28, 1,9], певно, йдеться про вищезгадані споруди.

У першій половині – середині 80-х рр. XVIII ст. стояла також невелика будівля для караульної охорони «денежной казны» на північ від будинку Лизогуба (рис.1, 13 б). Така охорона була пов'язана із розміщенням у губерньському магістраті – колишньому будинку чернігівського полковника Лизогуба – Чернігівського повітового казначейства.

Гауптвахта і комендантська канцелярія. Певно, Лоєвські, вони ж Нікольські і Прогорілі ворота, були найважливішими у Чернігівській фортеці. Чи це пов'язано із розміщенням їх на шляху до столиць – Глухова та Москви, чи із більшою вразливістю у випадку атаки, невідомо, але саме при цій брамі стояла гауптвахта або головна караульня (рис.1, 14). Вона помітна на плані 1739, креслення 1751 р., навпаки, зображує біля Прогорілих воріт звичайну караульню, а в 1757 р. біля брами показаний досить великий будинок – гауптвахта, поруч з яким стоїть гарнізонний амбар. Із опису Чернігова 1765 р. дізнаємося, що за магістратом кам'яним стояла канцелярія комендантська [3, 166]. Можливо, у 1760-х – 1770-х рр. гауптвахта використовувалася не тільки як канцелярія, а й як житло коменданта. У 1780-х, коли комендант отримав окремий дім, у новому будинку гауптвахти жили офіцери інженерної команди [12, 280]. Споруда стояла тут і пізніше, на плані 1792 р. вона помилково названа «гоубтвахтх и каменная канцелярия» замість «комендантська канцелярія».

Інженерний діловий двір призначався для розміщення інженерної команди, яка складалася з офіцерів та нижніх чинів фортифікаційного відомства. Час від часу воно то зливалося, то відокремлювалося від Головної артилерії, що призвело пізніше до розділення великого інженерного двору на два менших двори: інженерний діловий та артилерійський «пушечний». До появи цього двору фортифікатори зберігали своє майно на території Замку, де було дуже мало місця. Отож цей двір був збудований «самовластно» інженер-капітаном німцем Гольцманом на земельній ділянці, яка належала сімейству Булавок і звільнилася після пожежі 1718 р. [29, 84]. Російський військовий інженер Давид Гольцман відомий тим, що виконав креслення фортеці Казикермен у 1698 р. та проект її посилення напередодні турецької облоги [30, 65]. Можливо, згаданий двір був раніше у власності полкового писаря Петра Михайловича Булавки [12, 36].

У 1739 р. інженерний двір займав весь простір від Воскресенської брами на півдні й Замкової вулиці на заході та до фортечних валів на півночі й сході (рис.1, 15). Таким він продовжував бути і в 1740 та 1741 рр., після ж пожежі, в 1751 р. на місці інженерного двору на кресленнях показаний пустир. Опис Чернігова 1765 р. згадує вже окремі «пушечной и делевой двори». За проектом 1768 р. інженерний двір мав бути розширений та відсунутий подальше від валу углиб фортеці. На мапі 1772 р. попередній проект повторений, а у 1774 р. відмінений. Креслення фортеці 1776 р. розшифровує призначення будівель інженерного двору. Тут були: майстерня, цейхгауз, конюшня, караульня. Також показані спроектовані для будівництва амбар та погріб. У цей рік (1776) площа інженерного ділового двору нарешті збільшилася і такою перебувала до кінця його існування у 90-х роках XVIII ст., в ньому в цей період містилася інженерна команда [12, 241-242]. У 1787, 1788, 1789, 1791, 1792 рр. інженерний діловий двір являв собою прямокутну ділянку, обгороджену парканом, по периметру якої стояло п'ять-шість дерев'яних будівель різної величини.

Артилерійський двір був серед пошкоджених пожежею у 1750 р. Тоді двір артилерії полкової гарматний («пушечной») мав «дві ізби, та при тому дворі колодязь» [4, 165]. Оскільки Іван Божич був одночасно чернігівським полковником і комендантом, артилерійський двір у цей період міг бути використаний як для полкової, так і для гарнізонної артилерії одночасно. «Пушечной» двір згаданий в описі Чернігова 1765 р. На кресленнях, починаючи з 1768 р. по 1776 р., артилерійський двір займав квартал вздовж Замкової вулиці від інженерного двору до Воскресенської церкви, а тилами виходив до садиби відставного полковника Троцького (рис.1, 16). Після впровадження губерній у 1781 р. імператорським указом Малоросійська артилерія ліквідована, а гармати було наказано розділити по губернських містах [12, 132]. Тоді ж «пушечной» двір із будівлями був переданий для намісницького правління.

Намісницьке правління. Після створення намісництва у 1782 р., у чотирьох дерев'яних будинках для служителів артилерійського двору розмістилися «присутственні місця» намісницького правління. Згідно з планом губернського міста цього періоду, установи були розподілені таким чином:

північний корпус – «гражданская палата», яка уміщувала апеляційний суд [12, 176-177], Кримінальний та Верхній земський суди (рис.1, 16 а);

західний корпус – намісницьке правління (Приказ обществ призрения, Совестный суд) (рис.1, 16 б);

східний корпус – Верхня і Нижня розправи – судовий орган для козаків, засідателів для якої вони обирали проміж себе [12, 130] (рис.1, 16 в);

південний корпус – Казена палата – орган, що розпоряджався усіма доходами намісництва (рис.1, 16 г).

За проектом плану губернського міста 1786, що, можливо, був складений губернським архітектором Дітріхштейном, у двох «глаголеподібних» корпусах, що мали постати між замком, будинком Лизогуба і монастирським двором, планувалося розмістити намісницьке правління, присутственні місця, архів і «кладові». Схожі за планом споруди були зведені пізніше у 1803 р. за проектом А. Карташевського у комплексі госпіталю, які поки що збереглися на території міської лікарні. На мапі 1792 р., окрім будівель на території артилерійського двору, показані «присутственные места наместнического правления деревянные и к нимъ принадлежащая архивъ каменные» поблизу дерев'яного будинку намісника. Ці дві будівлі трапляються й на кресленнях фортеці 1788 та 1789 років, але без такої легенди.

Оскільки не всі казені установи вмістилися у колишньому артилерійському дворі, значну їхню частину було влаштовано у будівлях колишнього кафедрального монастиря – «въ части онаго нынѣ помѣщаются повѣтовый и нижній земскіи суды, казначейство съ кладовыми для хранения денежной казны, губернская чертежная, городничество, врачебная управа и архивы для хранения письменныхъ д лъ» [22, 31].

Приведені дані не є повними, але автор має сподівання, що вони будуть корисними як допоміжний матеріал для підготовки оглядових екскурсій по Валу, а також матимуть користь для археологів при атрибуванні археологічних об'єктів дитинця цієї доби.

1. Хижняков В. Черниговская старина. (1765 – 1810) По архивным бумагам городской думы // Киевская Старина. – 1899. – № 6. – С. 368– 407.

2. Кулаковський П. Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів/ Редколлеія: О.Б.Коваленко (відповідальний редактор) та ін. – Чернігів, 2007. – С. 427 – 438.

3. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. (Підготовка до друку та передмова О.Коваленка та І.Петриченко) // Сіверянський літопис. – 1997. – №4. – С.165– 173.

4. Дубовський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові (Підготовка до друку та передмова О.Коваленка і Т.Вороніної) // Сіверянський літопис. – 1997. – №6. – С. 154– 166.

5. ЦДІАК України, ф.269, оп.1, спр.3855, 2 арк.

6. Черненко О. Є. Археологічні дослідження споруди чернігівського магістрату // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С.73– 77.

7. Карнабіда А. Чернігівський магістрат XVII – XVIII ст. Де і яким він був? // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С.241– 247.

8. План Чернігівської фортеці 1792 р.(копія). ЧІМ. – ВСП 57/10/1.

9. Чернігівський слідчий ізолятор [Електронний ресурс].. Режим доступу: <<http://www.ukrprison.org.ua/index.php?id=1209396981>> (13.12.2015)

10. План губернського міста Чернігова // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Упоряд. Т. Б. Ананьєва, – К., Наукова думка. – 1997. – 322 с., іл.

11. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С.10-14.

12. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание/. – Киев: Униве.тип., 1851 – 697 с.

13. План Черниговской крепости в красках 1776 г. – РГВИА, ф. ВУА. спр.662035.– 1арк.

14. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку //1997. – No1 – 2. – С. 32 – 46.

15. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори. / ред. О.В.Ткаченко. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1998. – 148 с.
16. Азбучный указатель имен русских деятелей для «Русского биографического словаря»: Часть вторая. М – Ф. – СПб., 1888. – 829 с.
17. Дополнения к актам историческим собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т.7. – СПб., в типографии Эдуарда Праца. 1859. – 374 с.
18. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст.// Сіверянський літопис. – 1997. – № 1– 2 (13– 14). – С.100– 116.
19. Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672 – 1687 гг.). – М., 2012. – 285 с.
20. Пирог П. В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. 2003. – № 2. – С. 162– 168
21. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). – М.: изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
22. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Упоряд.Т. Б. Ананьєва, – К., Наукова думка. 1997. – 322 с., іл.
23. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – 2– е вид., перероб. і доп. – К. : Будівельник, 1980. – 128 с.
24. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова// Черниговские губернские ведомости. (Часть неофиц.). – 1852. – №8.– С.61– 72; № 9.– С.75– 82; № 10.– С.85– 98; № 11.– С.101– 111.
25. ЦДІАК України, ф.51, оп.3, спр.1378, 200 арк.
26. Его Императорского Величества воинский устав о полевой пехотной службе с планами. – М., в Сенатской типографии. 1797. – 322 с. илл.
27. План губернского города Чернигова // РДВІА. ф.418.– спр.635; НАІЗ «ЧС» КН 1131/1. 1 арк.
28. ДАЧО, ф.179, оп. 1а, спр. 57.
29. Обзорение румянцевской описи Малоросии. – Чернигов. В губернской типографии. 1866. – 138 с.
30. Багро А.В. Украинское казачество и первый Азово-Днепровский поход // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научн. рук. д.и.н., проф. Т. Г. Таирова-Яковлева, – СПб. 2015. – 303 с.

Игнатенко Игорь. К вопросу о локализации строений военной и гражданской администрации в Черниговской крепости в конце XVII – XVIII вв.

Автор на основе письменных источников и планов Черниговской крепости определил места расположения ряда разрушенных зданий, где в XVIII в. размещались учреждения военной и гражданской администрации города. В перечень включены такие объекты, как: ратуша, дома магистрата, судов, коменданта, наместника, губернатора, дворы полковников, артиллерии и инженерной команды, караульные строения.

Ключевые слова: Черниговская крепость, топография, администрация.

Ihnatenko Ihor. About the location of buildings of military and civil administration in Chernihiv fortress at the end of XVII – XVIII centuries.

The author, based on written sources and Chernihiv fortress maps, defined location of a number of destroyed buildings, which in the XVIII century establishments of military and civil administration of the city was located. The list includes items such as: city hall, houses magistrate courts, governor, commandant, Colonel yards, artillery yard and engineering team yard, guard building.

Keywords : Chernihiv fortress, topography, administration.